

Bir kemâlin hikâyesi

el-Makdisî'nin *el-Kemâl* *fi esmâi'r-ricâl*'inin dört asırlık serüveni

Giriş

Islâmî ilimler literatürü belli eserler üzerinde yoğunlaşan ilmî çalışmaların orijinal örnekleriyle doludur. Bunun hadis alanındaki en tipik örneklerinden birini Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sabîh*'i ve üzeri-

ne yapılan çalışmalar oluşturmaktadır. el-Buhârî'nin bu meşhur eseri üzerinde tarih boyunca çeşitli açılardan yüzlerce çalışma yapılmıştır.¹ Aynı şey diğer birçok meşhur hadis kitabı için de geçerlidir.

Bundan daha ilginç olanı bir kitap üzerinde yapılan çalışmaların, bir soyun devamı gibi asırlar boyu sürmesi ve bir anlamda o eserin ilmî torunlara sahip olmasıdır. Mesela hadis usûlünde dönüm noktası şahsiyetlerden biri olan İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime*'si veya diğer adıyla *Ulûmü'l-hadis*'i daha sonra gelen birçok usûl eserinin temel metnini teşkil etmiştir. İbnü's-Salâh'ın bu meşhur eserini Muhyiddîn en-Nevevî (ö. 676/1277) önce *Irşâdu tullâbi'l-hakâik* adıyla özetlemiş, sonra bunu tekrar özetleyip *et-Takrîb ve't-teysîr* adıyla daha kısa bir muhtasar haline getirmiştir. Daha sonra gelen velûd âlimlerden Celâlüddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505), en-Nevevî'nin söz konusu *et-Takrîb*'ini iki cilt halinde şerh ederek adını *Tedribu'r-râvî* koymuştur. Yine mesela Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1403), İbnü's-Salâh'ın eserini önce *Elfîye* adıyla bin beyitte şiir metni haline getirmiş, sonra bunu *Fethu'l-muğîs* adıyla şerh etmiştir. Onun bu *Elfîye*'sini yine *Fethu'l-muğîs* adıyla şerheden Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî (ö. 902/1496) ise hadis usûlü alanındaki en geniş ve zengin ürünlerden birini vermiştir. Şeyhü'l-İslâm Zekerîyya el-Ensârî'nin de (ö. 923/1517) *Elfîye* üzerine bir şerhi bulunmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448) ise İbnü's-Salâh'ın eserini yeni bir tertib vererek *Nubbetü'l-fiker* adıyla özetlemiş, sonra bunu *Nüzhetü'n-nazar* adıyla şerhetmiştir. Daha sonra İbn Hacer'in bu eserleri üzerinde

¹ Bu konuda bk. Kemal Sandıkçı, *Sabîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara, 1991.

de yeni bir literatür oluşmuştur. Mesela Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), Muhammed Ekrem Nasrûrî es-Sindî (hicrî XI. asır), Ebu'l-Hasen es-Sindî es-Sağîr (hicrî XII. asır) gibi şahsiyetler de *Nüzûl* üzerine şerhler kaleme almışlardır. Görüldüğü gibi İbnü's-Salâh'ın eserinin açtığı çığır asırlar boyunca devam etmiştir.²

Belli bir kitap üzerindeki müteselsil çalışmaların diğer bir örneğini, hadis ilimlerinden ricâl (râvîler) ilmi alanında Abdülğani el-Makdisî'nin (ö. 600/1204) kütüb-i sitte râvîleri hakkında tasnif ettiği *el-Kemâli* üzerinde yapılan çalışmalar teşkil etmektedir. el-Makdisî'nin bu eseri ekseninde çeşitli açılardan yapılan ve yaklaşık dört asır süren bu çalışmaların seyri, İslâm ilim geleneğinde bir eserin muhtelif âlimlerin elinde nasıl tekâmül edip olgunlaştığını ve nasıl zengin bir literatüre vesile olduğunu göstermesi bakımından hayli dikkat çekici bir serüvendir. Bu yazıda Beşşâr Avvâd Ma'rûf'un Tehzîbü'l-Kemâl önsözündeki tetkikinden de istifadeyle anahatlarıyla bu serüvenin izi sürülecektir.

Kütüb-i Sitte Râvîleri Üzerindeki Çalışmaların Tarihçesi

Hadis râvîleri hakkında ilk devirlerden itibaren ricâl kitapları telif edilegelmiştir. Bunlardan bazıları genel niteliklidir, bazıları da belli kitapların râvîlerine tahsis olunmuştur. Bu eserler genel olarak ya tabakat sistemine göre veya alfabetik olarak tasnif edilmiştir. Kütüb-i sitte râvîlerine dair ilk eserler de önce *Sabîhu'l-Buhârî* ve *Sabîhu Müslim* gibi belli kitap râvîleriyle başlamış, daha sonra giderek bütün kütüb-i sitte ricâlini kuşatır hale gelmiştir.

Bütün kütüb-i sitte ricâlini konu alan çalışmaların Ebu'l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 571/1175) ile başladığı kabul edilmektedir. Ancak onun bu çalışması da kütüb-i sitte müelliflerinin sadece hocalarıyla sınırlı kalmıştır. *el-Mu'cemu'l-müştemil alâ zikri esmâi şuyûhi'l-cimme en-nebl* (thk. Sekîne eş-Şihâbî, Dimeşk, ts.) adındaki eserinde İbn Asâkir alfabetik sistem uygulamış, ancak eserine teberrüken ismi Ahmed olanlarla başlamıştır. Onun bu özelliği, diğer eseri *Târîhu Dimeşk*'te de vardır.³ Diğer birçok ricâl müellifinde de bu hassasiyet görülmekte ve eserlerine alfabetik de olsa önce Hz. Peygamber'in (s.a.) hayatıyla baş-

2 İbnü's-Salâh'ın eseri üzerindeki çalışmalar için şu kitaplara bakılabilir: İsmail Lütfî Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul, 1985, s. 169-174; Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul, 1987, s. 24-25.

3 *Târîhu Dimeşk* 70 cilt halinde basılmıştır (thk. Muhibbuddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî, Beyrut, 1995-1998). İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) bu esere yaptığı ihtisar çalışması da, *Muhtasarı Târîhi Dimeşk* adıyla 29 cilt, 15 müccellet halinde yayınlanmıştır (thk. Rûhiyye en-Nehhâs-Riyad Abdülhamîd Murad-Muhammed Mutî el-Hâfiz, Dimeşk, 1984-1988).

lamakta, sonra ismi Ahmed veya Muhammed olan râvî veya şahsiyetleri tanıtmaktadırlar. İbn Asâkir eserinde ayrıca kütüb-i sitte müellifleri için rumuzlar kullanmıştır.⁴

Serüvenin Başlangıcı: *el-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl* ve *el-Mizzî'nin Tehzîb'i*

Kütüb-i sitte râvîlerinin tamamını kapsayan ilk eser, h. 600 (m. 1204)'de vefat eden Abdülğani el-Makdisî'nin *el-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*'idir.⁵ el-Makdisî eserinde imkân dahilinde bütün kütüb-i sitte ricâlini zikretmeye çalışmıştır. Eser Hz. Peygamber'in kısa bir sîretiyle başlar, daha sonra ulemânın, râvîlerin ahvali hakkındaki görüşleriyle ilgili bir fasıl yer alır. Daha sonra sahâbe biyografileri müstakil bir bapta zikredilir. Akabinde alfabetik olarak râvîlerin hal tercemesine geçilir. Fakat müellif râvîlere, teberrüken ismi Muhammed olanlardan başlamıştır. *el-Kemâl* daha sonraki kütüb-i sitte ricâliyle ilgili eserlerin temelini oluşturmuş, ulemâ bu kitap üzerinde ihtisar, zeyl, tashih, tehzîb türünden birçok çalışma yapmıştır.

Bunların başında Cemâlüddîn el-Mizzî (ö. 742/1341) gelir. el-Mizzî birçok eksik ve hata bulunduğunu belirterek *el-Kemâl* üzerinde çalışmış ve *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl* adlı eserini meydana getirmiştir. İsminden de anlaşılacağı üzere bu bir ihtisar değil, tehzîb yani düzenleme, tertib ve tashih etme çalışmasıdır. el-Mizzî *el-Kemâl*'deki malzemeyi alarak adeta eseri yeniden inşa etmiştir. O her şeyden önce *el-Kemâl*'de gözden kaçan kütüb-i sitte râvîlerini *Tehzîb'e* eklemiş, az da olsa kütüb-i sitte râvîsi olmayanları çıkarmıştır. Bunlara ilaveten el-Mizzî *Tehzîb'e*, kütüb-i sitte müelliflerinin ricâlle ilgili eserleri dışında kalan diğer rivâyet kitaplarındaki râvîleri de dahil etmiştir. el-Mizzî'nin râvîlerini eklediği diğer kitaplar şunlardır: el-Buhârî, *Kitâbü'l-kırâe halfe'l-imam*, *Kitâbü raf'i'l-yedeyn fî's-salât*, *Kitâbü'l-edebi'l-müfred*, *Kitâbü halkı ef'âli'l-ibâd*, *Sabîb*'in ta'likleri; Müslim'in (ö. 261/874) *Sabîb*'inin mukaddimesi; Ebû Dâvûd (ö. 275/888), *el-Merâsîl*, *er-Red alâ ehli'l-kader*, *en-Nâsîh ve'l-mensûb*, *Kitâbü't-teferrüd*, *Fedâilu'l-ensâr*, *Mesâilü'l-İmam Ahmed*, *Kitâbü müsnedi hadîsi Mâlik b. Enes*; et-Tirmizî (ö. 279/892), *eş-Şemâil*; en-

4 Kütüb-i sitte ricâli hakkındaki eserler için şu çalışmalara bakılabilir: Ekrem Ziya el-Umerî, *Buhûs fî târîhi's-sünneti'l-müşerrefe*, Beyrut, 1975, s. 118 vd.; Mahmud et-Tahhân, *Usûlü't-tahrîc ve dirâsetü'l-esânîd*, Riyad, 1996, s. 156-173.

5 *el-Kemâl*'in yazma nüshalarından bazıları Topkapı Sarayı Kütüphanesi III. Ahmed Bölümü (no: 2848) ve Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Bölümü'nde (no: 1506-1508) bulunmaktadır.

Nesâî (ö. 303/915), *Amelü yevmin ve leyle, Hasâîsu Emîri'l-mü'mînîn Ali b. Ebî Tâlib, Kitâbü müsnedi Ali, Kitâbü müsnedi hadîsi Mâlik*; İbn Mâce (ö. 273/886), *Tefsîr*. Bu eserlerin büyük kısmı el-Mizzî'nin elinin altında bulunuyordu. Sadece Ebû Dâvûd'un *Müsnedü hadîsi Mâlik* adlı eserinin ancak bir cüzünü, İbn Mâce'nin *Tefsîr*'inin de müntehab (seçme/özet) olarak iki cüzünü elde edebilmiştir. Buna rağmen İbn Hacer'in (ö. 852/1448) belirttiğine göre el-Mizzî, kütüb-i sitte ashâbının bazı eserlerini gözden kaçırmıştır.

Bu haliyle *el-Kemâl*'e binyediyüzden fazla biyografi eklenmiştir. el-Mizzî râvîlerin hal tercemelerini de ilave bilgilerle zenginleştirmiştir. Kitabın sonunda babasına, dedesine ve diğer başkalarına nispetle şöhrret bulanlar; kabile, belde vs. nispesiyle meşhur olanlar; lakaplarıyla tanınanlar, müphem şahıslar müstakil olarak ayrıca ele alınmıştır. el-Mizzî görmüş olduğu hata ve noksanları da düzeltmiştir. Eser bu haliyle aslının üç katı bir hacme ulaşmıştır.

Tehzîbü'l-Kemâl'in tertib olarak da aslı *el-Kemâl*'den bazı farklılıkları vardır. el-Mizzî sahâbeyi alfabetik sistem içindeki yerine yerleştirmiştir. Biyografilere elifte ismi Ahmed, mimde de ismi Muhammed olanlarla başlamıştır. İsmiyle maruf râvîleri bitirdikten sonra, künye, nispe ve lakaplarıyla meşhur olanları, ismi müphem râvîleri ve en son olarak da kadın râvîleri alfabetik şekilde sıralamıştır. el-Mizzî ilave ettiği râvîleri bir alâmetle göstermiştir. Diğer dikkate şayan bir özelliği, hal tercemesinde râvînin üstad ve talebelerini de alfabetik olarak vermesidir. Biyografisini verdiği râvînin isminin hangi eserde geçtiğini rumuzlarla belirttiği gibi, râvînin üstad ve talebesini zikrederken o râvînin üstadından veya talebesinin kendisinden rivâyetinin hangi kitapta geçtiğini de rumuzlarla mümkün mertebe göstermeye çalışmıştır. Bu da onun ilmî hassasiyetinin bir göstergesi olsa gerektir. el-Mizzî râvîlerin cerh ve ta'diliyle ilgili bilgilerin çoğunu İbn Ebî Hâtîm'in (ö. 327/939) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inden aldığını, ayrıca İbn Adiy'in (ö. 365/975) *el-Kâmil fi'd-duafâ*, el-Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdad*, İbn Asâkir'in (ö. 571/1175) *Târîhu Dimişk* gibi eserlerinden de istifade ettiğini önsözünde belirtir.⁶ Eser 35 cilt halinde Beyrut'ta 1985-1992 yılları arasında Beşşâr Avvâd Ma'rûf'un tahkikiyle neşredilmiştir.

Tehzîbü'l-Kemâl Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Tehzîbü'l-Kemâl'in telifinden sonra *el-Kemâl* önemini kaybetmeye başlamış, kütüb-i sitte ricâli ile ilgili çalışmalar *Tehzîbü'l-Kemâl* üzerinde yoğunlaşmıştır. *Tehzîbü'l-Kemâl* üzerinde çalışan müelliflerin ba-

⁶ Bk. *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 153-154.

şında Şemsüddîn ez-Zehebî (ö. 748/1347) gelir. el-Mizzî'nin talebesi olan ez-Zehebî hocasının eseri *Tehzîbü'l-Kemâl*'den dört ayrı eser meydana getirmiştir: 1- *Tehzîbü't-Tehzîb*: ez-Zehebî bu eserinde *Tehzîb*'e gerekli gördüğü bazı ilavelerde bulunmuştur. Eser yazma halde olup üç ciltlik bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Karaçelebizâde bölümü 48-49; Hz. Halid bölümü 50 ve Esad Efendi bölümü 292 numarada kayıtlı bulunmaktadır.⁷ Bilahare Safiyyüddîn el-Hazrecî (ö. 923/1517), ez-Zehebî'nin bu eserini *Hülâsatü Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl* adıyla ihtisar etmiştir. *Hülâsa*, 1301'de Kahire'de basılmış, daha sonra baskıları yenilenmiştir. 2- *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fî'l-kütübi's-sitte*: ez-Zehebî bu kitabında *Tehzîb*'den sadece kütüb-i sitte râvîlerini almış, diğerlerini çıkarmıştır. Eser bu haliyle aslının onda biri hacimde olup, 1983 yılında üç cilt halinde Beyrut'ta basılmıştır. 3- *el-Mücerred min Tehzîbi'l-Kemâl*: ez-Zehebî bunda da sadece kütüb-i sitte ricâlini almış, fakat tertibini alfabetik değil, tabaka sistemine göre yapmıştır. Râvîler bu eserde on tabakaya ayrılmıştır. Eser yazma halde bulunmaktadır.⁸ 4- *el-Muktedab min Tehzîbi'l-Kemâl*: Bu da es-Sehâvî'nin belirttiğine göre kütüb-i sitte müelliflerinin diğer eserlerinde bulunan râvîleri ihtiva etmektedir.

Tehzîbü'l-Kemâl üzerinde çalışan âlimlerden bir diğeri de Alâuddîn Moğoltay'dır (ö. 762/1360). el-Mizzî'nin eserindeki bazı hususları tenkit eden Moğoltay bunları telafi etmek için *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*'ini yazmıştır. Moğoltay'ın kitabının özellikleri şöyle özetlenebilir: Moğoltay, el-Mizzî'nin yazdığı şekilde biyografileri zikrettikten sonra, hal tercemesi ile ilgili olarak kendi taliklerini ekler. Bu taliklerde el-Mizzî'nin lehinde veya aleyhinde birçok malumatı, geçmiş kaynaklardan alarak kaydeder. Ayrıca Moğoltay, *Tehzîb*'deki metinlerin kaynaklardaki yerlerini araştırarak, adeta kullanılan malzemenin sağlamasını yapmış, bir nevi eserin yeniden tahkikini gerçekleştirmiştir. Yine kaynaklardan istifadeyle cerh ve ta'dîl bilgilerine ilavelerde bulunmuş, isim ve neseplerin doğru olarak okunup tespit edilmesine itina göstermiştir. el-Mizzî'nin gözünden kaçan râvîler olduysa onları da eklemiştir. *İkmâl* hacim itibarıyla yaklaşık *Tehzîb* gibidir. Moğoltay'ın bu çalışması *Tehzîb*'i tevsik etmesi yanında, günümüze ulaşmayan bazı eserlerden nakiller taşımasıyla da önem arz etmektedir. Eserin, baştan Abdullâh b. Muğaffel isimli râvîye kadar gelen iki ciltlik bir nüshası Sü-

⁷ Eserin diğer bazı nüshaları Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa Bölümü (no: 407-410) ve Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Bölümü (no: 1416-1420)'dedir.

⁸ Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Bölümü 523 numarada kayıtlı eserin ez-Zehebî'nin bu eseri olduğu tahmin edilmektedir (bk. el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 56, Beşşâr Avvâd Ma'rûf'un mukaddimesi).

leymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa Bölümü 190-191 numarada kayıtlı bulunmaktadır.

Tehzîb üzerinde çalışanlardan bir diğeri olan Şemsüddîn el-Hüseynî (ö. 775/1373) *Tehzîb*'den kütüb-i sitte dışındaki râvîleri çıkarmış ve dört mezhep imamının kitaplarındaki râvîleri ekleyerek *et-Tezkira fî ricâli'l-aşera* adlı eserini meydana getirmiştir.⁹ İlave edilen râvîler İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'ı, İmam Ahmed'in (ö. 241/855) *Müsned*'i, İmam eş-Şâfiî'nin (ö. 204/819) *Müsned*'i ve İmam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *Müsned*'inde (el-Hârisî rivâyeti) yer alan râvîlerdir.

Tehzîbü'l-Kemâl'i İbn Berdis el-Ba'lebekkî (ö. 786/1384) de *Buğyetü'l-erîb fî'htisâri't-Tehzîb* adıyla özetlemiştir.¹⁰ Keza İbn Kesîr (ö. 774/1372) *Tehzîb* ile ez-Zehabî'nin *Mîzan*'ını cerh-ta'dîl bilgileri çerçevesinde *et-Tekmîl fî'l-cerh ve't-ta'dîl ve ma'rifeti's-sikât ve'd-duafâ ve'l-mecâbil* adıyla cem etmiştir. İbn Mulakkın da (ö. 804/1401) *İk-mâlû Tehzîbi'l-Kemâl* adlı eserinde *Tehzîb*'i özetlemiş, ayrıca altı kitabın ricâlini eklemiştir.¹¹ Bunlar Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, İbn Hibbân'ın (ö. 353/965) *Sahîb*'i, İbn Huzeyme'nin (ö. 311/923) *Sahîb*'i, el-Hâkim'in (ö. 405/1014) *el-Müstedrek*'i, ed-Dârakutnî'nin (ö. 385/995) *Sünen*'i ve el-Beyhakî'nin (ö. 458/1065) *es-Sünen*'idir.

İbn Hacer ve *Tehzîbü't-Tehzîb*

Tehzîb üzerindeki en önemli çalışmalardan birini de İbn Hacer (ö. 852/1448) gerçekleştirmiştir. *Tehzîbü'l-Kemâl*'de gördüğü eksiklerden hareketle *Tehzîbü't-Tehzîb*'i tasnif eden İbn Hacer'in tenkit ettiği hususların başında *Tehzîb*'in çok uzun olması gelmektedir. Buna rağmen bazı hal tercemeleri yetersiz kalmıştır. Ayrıca müellif râvînin bütün üstad ve talebelerini tespit ve zikre çalışmıştır ki, bu da hem imkânsız ve hem de gereksiz bir şeydir.

İbn Hacer eserinde, *Tehzîbü'l-Kemâl*'deki râvîleri aynen muhafaza etmekle birlikte yeni râvîler eklemiş, el-Mizzî'nin kullandığı rumuzları korumuştur. *Tehzîbü'l-Kemâl*'in başında bulunan siyer kısmını ve kütüb-i sitte müelliflerinin şartları gibi fasılları hazfetmiştir. İbn Hacer ayrıca *el-Kemâl*'de bulunup da el-Mizzî tarafından kütüb-i sitedeki yerleri tespit edilemediği için hazfedilen râvîleri de eserine almıştır.

9 Eserin yazma bir nüshası Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa Bölümü'nde (no: 263) bulunmaktadır.

10 Yazma bir nüshası için bk. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Medine'den Gelen Kitaplar Bölümü no: 461.

11 Yazma bir nüshası için bk. Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Bölümü no: 1378-1379.

Esere *Tehzîbü'l-Kemâl* de olduğu gibi, ismi Ahmed olan râvîlerle başlanmış, daha sonra elif harfinden itibaren alfabetik sıra takip edilmiştir. Yine mim harfinde de ismi Muhammed olanlara öncelik verilmiştir. Hal tercemelerinde el-Mizzî'nin âli isnad kabilinden zikrettiği uzun isnadlı hadisleri çıkarmıştır.

Biyografilerde râvîlerin hadis aldığı ve kendilerine hadis naklettiği şahısların isimlerini zikretme konusunda şöyle bir yol takip etmiştir: Râvî çok hadis rivâyet edenlerden (müksirûn) ise sadece meşhur üstad ve talebelerini kaydetmekle yetinmiştir. Terceme uzun ise üzerinde sadece el-Buhârî ve Müslim rumuzu bulunan hoca ve talebeleri sıralamış, orta uzunluktaysa üzerinde rumuz bulunan kişileri zikretmiş, terceme kısa ise çoğu zaman herhangi bir şey hafzetmeden aynen bırakmıştır. Tercemelerde doğrudan cerh-ta'dille ilgili olmayan bilgileri çıkarmış, vefat tarihleri konusundaki birçok ihtilafı da hafzetmiştir.

İbn Hacer kendisine ait bilgileri tercemenin sonunda “kultü/ben derim ki” ifadesiyle vermiştir. Yine İbn Hacer'in ilave ettiği râvîler de belirtilmiştir. İbn Hacer kendisinin de ifade ettiği gibi *Tehzîb*'in tasnifinde ez-Zehabi'nin *Tezhîb*'i ile Moğoltay'ın *İkmâl*'inden büyük ölçüde yararlanmış. İbn Hacer daha sonra *Tehzîb*'ini *Takrîbu't-Tehzîb* adıyla özetlemiştir. Burada râvînin sadece ismini, tevsîk derecesini, tabakasını ve rumuzları kaydetmiştir. *Tehzîbü't-Tehzîb* oniki cilt halinde Haydarabad-Dekken'de 1327/1911'de, ondört cilt halinde Beyrut'ta 1984'te basılmıştır. *Takrîb* de 1975'te Beyrut'ta ve 1988'de Halep'te iki ayrı tahkikle yayınlanmıştır.

Daha sonra gelen İbn Fehd el-Mekkî (ö. 871/1466), İbn Hacer'in *Tehzîb*'i ile el-Mizzî'nin *Tehzîb*'ini birleştirmiş; bunlara ez-Zehabi'nin *Tezhîb*'indeki ziyadelerle kendi ilavelerini de ekleyerek *Nihâyetü't-takrîb ve tekmilü't-Tehzîb bi't-Tehzîb* adıyla *el-Kemâl* üzerinde yapılan çalışmaları adeta nihayete erdirmek istemiştir. Böylece el-Makdisî'den (ö. 600/1204) Safiyyüddîn el-Hazrecî'ye (ö. 923/1517) bir eserin yaklaşık dört asır süren macerası İslamî ilimler tarihindeki yerini almıştır.